

Nationale soevereiniteit in een multiculturele en multireligieuze samenleving

Paul Cliteur*

1. Nationale soevereiniteit

Ik wil graag beginnen met iets te zeggen over de titel van mijn lezing: ‘Nationale soevereiniteit in een multiculturele en multireligieuze samenleving’.¹

Eerst zeg ik iets over nationale soevereiniteit. Waar het mij om gaat is nationale soevereiniteit *in relatie tot de multicultureel en multireligieus samengestelde maatschappij* waarin wij tegenwoordig leven – niet alleen in België, maar in alle Europese landen (inclusief Nederland). Wij leven tegenwoordig in ‘multireligieuze’ en ‘multiculturele’ staten en samenlevingen in de zin dat het gaat om samenlevingen met mensen met zeer verschillende opvattingen over het goede leven.

Wij leven ook in ‘open samenlevingen’, nu niet in de zin waarin dit begrip geijkt is door Karl Popper², maar in de zin van staten en samenlevingen waarin mensen gemakkelijk binnenlopen en weer naar buiten lopen. Wij leven ook in een wereld die ‘globaal’ is of ‘mondiaal’ in de zin dat door de moderne communicatiemiddelen de hele wereld met elkaar verbonden is.

Om de gedachten te bepalen geef ik een voorbeeld. Op 1 januari 2010 drong een Somalische man met een bijl het huis binnen van de Deense cartoonist Kurt Westergaard, kennelijk met de bedoeling om de cartoonist te vermoorden vanwege een cartoon die deze vijf jaar eerder (in 2005) had gepubliceerd in een Deense krant.³ Die aanslag mislukte. De Somalische man werd opgepakt door de Deense politie en veroordeeld door de Deense rechter tot het uitzitten van een straf vanwege zijn terroristische aanslag.⁴

Een dergelijke gebeurtenis heeft met alle drie de punten te maken die ik hier heb genoemd. Westergaard en deze man (Mohammed Gele) hebben een diepgaand verschil van mening over cultuur en religie. Westergaard is van mening dat je over religieuze iconen cartoons mag maken.⁵ Hij wordt in die overtuiging gesterkt door de Deense wetgeving, maar ook door mensenrechtenverklaringen en -verdragen.

* Paul CLITEUR is hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit Leiden. E-mail: paulcliteur@gmail.com

Geele denkt integendeel dat zoiets niet mag omdat het in strijd is met het heilige recht van zijn godsdienst. Tot zover het cultuurverschil.

Wat het element ‘openheid’ betreft, wil ik het volgende zeggen. In het soort van samenlevingen waarin wij leven, lopen mensen als Geele zomaar rond. Zij leven niet ver weg. Somalië lijkt voor ons onbereikbaar (of slecht bereikbaar), maar het is dichtbij. Dat heeft niet alleen met de ‘open grenzen’ te maken, maar ook met de moderne communicatiemiddelen. Twintig jaar geleden zou het uitgesloten zijn geweest dat een moordenaar uit Somalië op pad gaat om iemand af te straffen die in Denemarken een tekeningetje in een Deense krant publiceert. Die moordenaar zou van dat tekeningetje helemaal geen weet hebben gehad. Dat is nu wel het geval. En dat betekent niet alleen dat de dood van Amy Winehouse of Michael Jackson in een paar minuten over de hele wereld bekend is, maar dat hetzelfde gebeurt met een cartoon in de *Jyllands Posten*.

Dat heeft alles met nationale soevereiniteit te maken. Die nationale soevereiniteit, de hoogste macht om op een bepaald territorium een vereniging van mensen ‘bij elkaar te houden’, is moeilijker te realiseren dan ooit tevoren.⁶ Daarbij worden we ook nog eens geconfronteerd met een spectaculaire opkomst of herleving van wat men ‘religieus radicalisme’ of ‘fundamentalisme’ zou kunnen noemen. Het is misschien nog te vroeg om categorisch te beweren dat de Arabische lente in een Arabische herfst of winter is veranderd, maar de voortekenen zijn niet erg bemoedigend.

Mijn vermoeden is dat fundamentalistische, extremistische en terroristische religieuze ideeën ons de komende jaren voor interessante filosofische, juridische en politieke vragen gaan stellen. Vragen als ‘wat is een natie?’, ‘hoe verkrijgen we sociale cohesie in een natie-staat?’, ‘hoe kan een democratie zich te weer stellen tegen de krachten die deze ondermijnen?’, ‘hoe moet de staat zich verhouden tot radicale religiositeit?’ en ‘hoe moet de staat zich verhouden tot religie in het algemeen?’ zullen de komende jaren worden gesteld tegen de achtergrond van de herleving van religieus radicalisme.

Over dat religieus radicalisme wil ik een voorbeeld introduceren. Het is een voorbeeld dat te maken heeft met Nederland, met radicalisme en ook – zoals ik nog duidelijk zal maken – met nationale soevereiniteit. Ik doel op de ‘Rudi Carrell Affaire’.

2. *De Carrell Affaire*

In 1987 speelde in Nederland een affaire die ik de ‘Rudi Carrell Affaire’ zou willen noemen.⁷ In Duitsland werkte een showmaster: Rudi Carrell. Deze Carrell was van

Nederlandse afkomst. Hij kwam uit Alkmaar en maakte furore op de Nederlandse televisie. Om een groter publiek te bereiken emigreerde hij naar Duitsland waar hij met zijn programma *Rudi's Tagesschau* veel succes had. *Rudi's Tagesschau* was een soort persiflage op het Duitse en op het internationale nieuws. Hij werkte met 'Bildwitze': korte filmfragmenten van beroemde politici die dan zodanig werden gemonteerd dat de suggestie ontstond dat deze politici komische of licht gênante dingen hadden gezegd. Zo zie je fragmenten van Willy Brandt die zo zijn opgenomen dat het lijkt alsof hij op blote voeten loopt; de paus van wie het hoedje afwaait; Nancy Reagan die van een podium valt en meer van dat soort 'onderbroekenlol'.

Over onderbroeken gesproken: Carrell persifleerde op 15 februari 1987 ook de Iraanse geestelijk leider Ayatollah Khomeini. En hij deed dat op een manier die iets met ondergoed te maken heeft. De Iraanse revolutie was toen bijna tien jaar oud (ze begon in 1979). Maar het was al bekend dat Khomeini's regime desastreuze gevolgen had gehad voor ongelovigen, vrouwen en homoseksuelen.⁸ De gevangenen zaten weer vol met critici van het bewind (net als onder de sjah), maar ook in de samenleving werd een ware terreur, religieus gemotiveerde terreur, uitgeoefend tegenover iedereen die niet de fundamentalistische vorm van islam van Khomeini zelf en van zijn volgelingen was toegedaan.⁹ homoseksuelen werden opgehangen aan hijskranen. Vrouwen moesten weer gesluierd op straat lopen.

Carrell maakte een persiflage op Khomeini in de vorm van een fotomontage, net als hij dat placht te doen met Helmut Kohl, Nancy Reagan, de paus, Willy Brandt en andere politieke en religieuze gezagsdragers. Daarbij koos hij voor een montage met als effect dat het net leek alsof vrouwen hun ondergoed (bh's en slipjes) naar Khomeini gooiden.¹⁰ De Duitse kijkers zaten op 15 februari 1987 te lachen bij het scherm. In Iran was men 'not amused'. De betrekkingen tussen Iran en Duitsland werden opgezegd. Het Goethe Instituut in Teheran werd gesloten. Vluchten door vliegtuigmaatschappijen werden afgelast. De Duitse ambassadeur in Teheran werd ontboden en werd de mantel uitgeveegd. En (en daarom gaat het mij in dit verband) Carrell werd bedreigd. De situatie raakte gespannen. Carrell koos eieren voor zijn geld en hij bood zijn excuses aan op de Duitse televisie.

Volgens mij is dat een belangrijk moment: een Duitse showmaster die zijn excuses aanbiedt op de Duitse televisie aan een dictator in het buitenland. Ik denk dat dit iets te maken heeft met nationale soevereiniteit, met de veiligheid van burgers op het grondgebied van de staat, met een botsing van opvattingen over de vraag of men religie en religieuze leiders mag bekritisieren en met een constitutioneel principe dat in Europese grondwetten en verdragen wordt gezien als fundamenteel: de vrijheid

van expressie, de vrijheid om opvattingen te ventileren zonder dat de overheid die mag beperken – althans niet op willekeurige gronden.

3. *De Carrell Affaire naar Nederland*

In Nederland wilde men aandacht besteden aan deze zaak waarbij tenslotte een in Nederland geboren showmaster betrokken was; de omroeporganisatie wilde het vijftien seconden durende fragment dat op de Duitse televisie was uitgezonden heruitzenden in een Nederlandse nieuwsrubriek op 23 februari 1987 (dus acht dagen na de Duitse uitzending). De heruitzending van het Duitse fragment zou worden gevolgd door verdere informatie over het verloop van de rel in Duitsland.

Dat liep anders. Eén minuut voordat de uitzending zou plaatsvinden werd de Nederlandse televisie gebeld door de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Hans van den Broek. Van den Broek probeerde de presentator van het programma, Paul Witteman, ervan te overtuigen dat heruitzending op de Nederlandse televisie gevaar zou kunnen opleveren voor Nederlanders in Teheran. Of men niet liever van de uitzending wilde afzien? De journalist gaf niet meteen gevolg aan dit ongewone telefoontje van een minister naar de omroeporganisatie en hij deed een spectaculair voorstel. Hij vroeg of de minister wilde inbellen *tijdens de uitzending* en dan zou – live – het dilemma kunnen worden besproken terwijl het Nederlandse kijkerspubliek van alle overwegingen kennis kon nemen. Zo geschiedde. Het toppunt van democratische openheid, zo lijkt het. Van den Broek belde opnieuw, maar nu ten overstaan van het Nederlandse kijkerspubliek. Hij legde uit waarom de humor van Carrell toch ook niet zo belangrijk was dat daardoor levens in gevaar mochten komen. Witteman bracht de vrijheid van meningsuiting in het geding. Van den Broek legde uit dat men in Iran een andere visie had op vrijheid van meningsuiting dan in Nederland. Zo ging dat vijf minuten en vierendertig seconden door. Het resultaat was dat de vijftien seconden Khomeini-persiflage die dus *wel* waren uitgezonden op de Duitse televisie op 15 februari 1987, een week later *niet* werden uitgezonden op de Nederlandse televisie.

Was dat erg? Ik bedoel: is het een probleem dat die ‘onderbroekenlol’ aan de Nederlanders onthouden bleef? Heeft dat niet-uitzenden consequenties gehad? Let wel: ik bedoel nu niet of op die niet-uitzending nog andere concrete gebeurtenissen zijn gevolgd, maar of dat niet-uitzenden misschien iets fataal heeft veranderd in de krachtsverhouding tussen wat men democratische en niet-democratische staten zou kunnen noemen? Om maar iets te noemen: was die niet-uitzending geen overwinning voor terrorisme? En heeft die overwinning de terroristische krachten in deze wereld

niet sterker gemaakt? En was het wellicht een voorbode voor wat ons nog te wachten zou staan op dit terrein in de jaren die volgden op 1987? Of moeten we die niet-uitzending zien als een geïsoleerd incident dat verder nauwelijks betekenis heeft?

Dit zijn ingewikkelde vragen. En dat waren ze zeker in 1987 toen we nog niet zo veel ervaring hadden met dit onderwerp.

4. *Verantwoording in het parlement*

Op 26 februari 1987 (dus weer drie dagen na de afgeblazen uitzending in Nederland) werd het telefoontje van de minister van Buitenlandse Zaken naar de Nederlandse televisie besproken in het Nederlandse parlement.¹¹ Daar moest de minister zich verantwoorden. Vanzelfsprekend. Het is tenslotte geen gewone praktijk in een democratie dat de regering (of een lid van de regering) opbelt naar een televisiemaatschappij om te vragen kritiek op een dictator *niet* uit te zenden. Dat heeft te maken met ‘de onafhankelijkheid van de pers’ of met de ‘vrijheid van meningsuiting’ die in het geding zijn. En dit zijn belangrijke waarden. Niet in Iran misschien, maar wel in een democratie als Nederland. De vraag lijkt dan ook legitiem of het opgeven van die waarden niet zou betekenen dat Nederland meer op Iran gaat lijken dan verantwoord is? Of moeten we de zaak niet zo zwaar opnemen en de kwestie zien als een ‘uitzondering’ die niets afdoet aan het algemene principe dat de staat niet behoort te intervensiëren in de vrije pers? Maar dan opnieuw: kan je wel zeggen dat het maken van uitzonderingen in een geval als het besprokene wel mogelijk is zonder het algemeen principe op te geven? Ook dictators kunnen (en zullen) zeggen dat zij zich alleen in ‘uitzonderlijke’ gevallen bezighouden met intervensiëren in de pers. Voor het overgrote deel van de artikelen die verschijnen in dagbladen geldt dat de dictator of zijn paladijnen deze ongemoeid laten. Alleen de artikelen die zich richten tegen het politieke beleid van de dictator wekken zijn misnoegen op. Over huisdieren en vakantiebestemmingen, over klassieke muziek en toneel, kan volkomen vrij worden geschreven.¹² Vanwaar toch al dat geklaag?

De minister kreeg brede steun in het parlement voor zijn interventie. Slechts twee kamerleden maakten bedenkingen. De liberaal Frits Bolkestein hield een onaangenaam gevoel over aan de actie, zei hij. Hij sprak ook van een ‘gevaarlijk precedent’. En de socialiste Andrée van Es sprak zelfs van ‘chantage’. Van Es werkte haar kritiek niet uit, maar zij moet met haar opmerking wel bedoeld hebben dat door te buigen voor geweld, of liever: dreiging met geweld, of nog liever: de gedachte dat wel eens bedreigd *zou kunnen gaan worden* met geweld, men in feite toegaf aan chantage. Maar verder was het veel lof voor de minister.

Zijn partijgenoot van het Christen-Democratisch Appèl (Gualthérie van Weezel) zei dat een onbeduidende satire geen smet zou mogen werken op de goede relatie tussen twee landen. Dat het ene land, Iran, een dictatuur of een theocratie was waarin vrouwenrechten systematisch worden geschonden (een reden waarom Khomeini's persiflage dus afgezien van 'humoristisch' ook nog wel *to the point* was) en het andere land, Nederland, een democratie, werd niet vermeld. Paradoxaal genoeg vond het christendemocratisch kamerlid wel dat aan Iran duidelijk gemaakt had dienen te worden dat in Nederland de vrijheid van meningsuiting 'als principe' geldt.

Het leek een paradoxaal advies van Gualthérie van Weezel: immers hoe zou men aan Iran beter duidelijk kunnen maken dat in Nederland het principe van de vrijheid van meningsuiting geldt dan door *niet* toe te geven aan druk vanuit het buitenland op het programmeringsbeleid van de Nederlandse televisie? Het kamerlid doet voorkomen alsof, wanneer je Iran er even aan herinnert dat we hier vrijheid van meningsuiting hebben, men daar zal zeggen: 'Oh, even vergeten, volgende keer zullen we u niet meer lastig vallen met onze gevoeligheden ten aanzien van kritiek op onze religieus-politieke leider op de Nederlandse televisie'.

De vraag die zich natuurlijk aandient is of door het toegeven aan deze druk ('chantage', zei Van Es) niet inderdaad (zoals Bolkestein had vastgesteld) een 'gevaarlijk precedent' was geschapen. Na het niet-uitzenden van de kritiek op Khomeini op de Nederlandse televisie terwijl dat even daarvoor publiekelijk was bediscussieerd voor het gehele Nederlandse volk, moet het toch voor Iran duidelijk zijn geweest: onze religieus-politieke leider beheerst, moet men daar gedacht hebben, niet alleen het uitzendingsbeleid *in ons eigen land*, maar ook dat in een land *heel ver weg*, waar men kennelijk wel rept over 'principes' die men hooghoudt, maar die men heel gemakkelijk inlevert, zelfs nog voordat ook maar één gijzeling heeft plaatsgevonden. Zoiets moet een wolf (al dan niet in schaapskleren) toch wel extra hongerig maken. En dat zou betekenen dat het niet-uitzenden wel degelijk iets heeft veranderd. In Nederland. Maar misschien ook wel in de rest van de wereld (zeker in Iran).

5. Zelfdiscipline

In het licht van de hedendaagse discussie over vrijheid van meningsuiting en religieuze terreur¹³ is het ook interessant kennis te nemen van de andere reacties in het Nederlandse parlement in 1987. Het kamerlid van een kleine christelijke fractie (Van Dis van de SGP) zag zelfs helemaal geen beknotting van de persvrijheid, maar slechts een vorm van zelfdiscipline bij de pers. Het kamerlid bleek zich ook zorgen te maken over de kritiek op religie die doorklinkt in het fragment van Carrell. Van

omroeporganisaties mag worden gevraagd ‘dat zij zich enige zelfdiscipline opleggen waar het uitzendingen betreft die kwetsend voor de gevoelens van anderen kunnen zijn’, zei Van Dis. Het opvallende was dat Van Dis helemaal niet inging op wie die ‘anderen’ waren. Dat was dus een dictator die zijn volk op brute wijze onderdrukte. Het was iemand die op het terrein van de vrouwenrechten de klok had teruggedraaid. En dan maakt Van Dis zich zorgen over wat ‘kwetsend’ is voor die dictator. De vraag is: moeten we niet rekening houden met de aard van het regime waar we over spreken? Misschien zijn Stalin en Hitler ook wel ‘gekwetst’ wanneer hun ideologieën worden afgewezen of bespot.¹⁴ Maar moet men daarmee rekening houden in het diplomatiek verkeer? Of zou de boodschap zijn dat diplomaten *altijd* ongenoegen in het buitenland moeten voorkomen en dat het dus niet uitmaakt of we met ‘democratisch ongenoegen’ dan wel ‘dictatoriaal ongenoegen’ te maken hebben?

Het opvallende is dat niemand in het Nederlandse parlement in 1987 deze vragen aan de orde stelde. Had niemand dan weet van de aard van het regime in Iran? Het leek eerlijk gezegd een beetje op de situatie dat je de Spaanse Inquisitie niet zou mogen bekritisieren omdat het katholieke volksdeel daaraan aanstoot zou kunnen nemen. Of dat men de machinaties van Calvijn om Servet op de brandstapel te krijgen zou moeten vergoelijken omdat Nederlandse calvinisten kritiek op hun leermeester als ‘respectloos’ zouden kunnen ervaren.¹⁵ Maar toch passeerde het allemaal zonder discussie de revue, zo blijkt uit het verslag van het gesprek tussen minister en Kamer. Van den Broek vertrok zonder dat hem ook maar een strobreed in de weg was gelegd. Het kamerlid Ter Beek van de PvdA leek het gevoel van alle fracties te verwoorden toen hij zei dat hij ‘alle begrip’ had voor de interventie van de minister.

6. *Precedent of incident?*

De assumptie die door de minister en ook door een meerderheid van de kamerleden voetstoots werd aangenomen was dat het hier een ‘incident’ betrof waaraan men weinig aandacht zou moeten schenken. Het ging om humor, niet om iets serieus. Humor van slechte kwaliteit bovendien. Het leek erop alsof door het niet-uitzenden van deze vijftien seconden Duitse televisie op de vaderlandse televisie niets veranderd was in de wereld.

Maar opnieuw kan men vragen: was dat wel zo? Was inderdaad in de wereld niets veranderd? Of moeten we met Stefan Zweig zeggen dat het hier een van de ‘Sternstunden’ van de mensheid betreft; van die momenten waarop iets kantelt in de

wereldgeschiedenis?¹⁶ Moeten we misschien zeggen dat we hier voor het eerst zien hoe broos en kwetsbaar een democratie is als het erop aankomt op het verdedigen van haar centrale principes? Moeten we misschien zeggen dat hier onherstelbare (of op zijn minst moeilijk herstelbare) schade was toegebracht aan de nationale soevereiniteit van een land – soevereiniteit die alleen maar met veel moeite weer kan worden terugveroverd op de macht van de dictatuur?

Natuurlijk zijn dit zware woorden. En ik moet zeggen dat ik als ik *toen* minister zou zijn geweest of *toen* had gewerkt bij de omroeporganisatie die de vijftien seconden Carrell wilde uitzenden, maar daarvan afzag na het telefoontje van de minister, ik wellicht niet anders zou hebben gehandeld dan de minister of de omroep. Maar dat is niet de kwestie waarover het hier gaat. Het gaat om de vraag: was dit een gevaarlijke capitulatie van een democratie ten opzichte van een dictatuur die een voorbode vormde voor wat ons in Europa nog te wachten zou staan? Ik zeg dit omdat twee jaar later, in 1989, Khomeini een verdergaande stap zette. Hij sprak een doodsvonnis uit over een schrijver, Salman Rushdie, omdat hij de inhoud van een boek, *The Satanic Verses* (1988),¹⁷ dat deze schrijver in Engeland had gepubliceerd in strijd achtte met zijn religieuze overtuiging.¹⁸ Opnieuw de vraag: gaat een Iraanse dictator over vrijheid van meningsuiting in Groot-Brittannië?

Misschien moet ons antwoord zijn: meer dan we geneigd zijn te denken. Meer ook dan we geneigd zijn toe te geven. Een globaliserende wereld; een wereld met open grenzen; een wereld met een multicultureel en multireligieus samengestelde bevolking; een wereld waarin wat voor de een grondwettelijk gewaarborgd recht is, voor de ander een dodelijke belediging van zijn religie inhoudt – is dat niet een heel andere wereld dan we gewend waren de afgelopen decennia?

De Nederlandse regering en het Nederlandse parlement uit 1987 konden zich misschien heel goed een wereld voorstellen zonder Rudi Carrell-grappen. Of een wereld waarin Rudi Carrell zich enige ‘zelfbeperking’ zou opleggen, zoals kamerlid Van Dis een goed idee vond. Een wereld waarin Rudi Carrell ‘goed aanvoelt’ over welke onderwerpen hij grappen kan maken en over welke onderwerpen niet, zoals hofnarren in de tijd van Hendrik VIII ook heel goed ‘aanvoelden’ waar de grenzen van satire en spot lagen. Maar van Rudi Carrell zijn we gegleden naar de cartoons, naar de romans, naar historisch onderzoek zelfs. Is er een grens? En waar ligt die grens?

Wanneer 1987 met de Carrell Affaire misschien niet de geschiedenis zal ingaan als ‘Sternstunde’, dan 1989 met de Rushdie Affaire misschien wel. Moeten we eigenlijk niet zeggen dat 1989 het einde van de nationale soevereiniteit inluidt, zoals 1648 het

begin daarvan was?¹⁹ Of zou dat pathetische retoriek zijn? Zijn we na 1989 terecht gekomen in een wereld met ‘soevereiniteitsverlies’, zoals we dat ook hadden vóór de opkomst van de nationale staten? Voor 1648 dus?

7. *Thatcher, Churchill en Hitchens*

U kent het genre van de ‘what if history’. Het is interessant je de vraag te stellen wat gebeurd zou zijn als Hitler niet geboren was; als de neus van Cleopatra wat korter was geweest; als Caesar de Rubicon *niet* over zou zijn getrokken.²⁰ En wat was er gebeurd mocht *ieemand anders* minister van Buitenlandse Zaken zijn geweest in 1987? Zou die ook hebben gebeld naar de omroep?

Ik wil nu drie figuren opvoeren die interessant zijn in dit verband. Drie mensen die naar mijn idee *niet* zouden hebben gebeld naar de omroep, namelijk Margaret Thatcher, Winston Churchill en Christopher Hitchens.

Margaret Thatcher – We beginnen met Thatcher. Thatcher was elf jaar minister-president van het Verenigd Koninkrijk. Over haar zijn vele films gemaakt die vaak een fascinerend beeld geven van deze invloedrijke vrouw. *Margaret* uit 2009, *Margaret Thatcher – The Long Walk to Finchley* uit 2008. Maar de bekendste is ongetwijfeld *The Iron Lady* uit 2011 met Meryl Streep in de hoofdrol. Wat mij van die laatste film is bijgebleven is Thatchers oppositie en weerzin tegenover elke vorm van concessie aan terroristen. Dat komt in de film goed naar voren. Nadat de Britse burgers Terry Waite en John McCarthy in Beiroet waren ontvoerd halverwege de jaren tachtig van de twintigste eeuw was Thatcher standvastig tegenover de terroristen die dat hadden gedaan. Zij was een *hardliner* toen de Iraniërs de Amerikaanse ambassade bezetten. Zij trok een harde lijn tegenover Saddam Hoessein die Koeweit was binnengevallen. Dat gold natuurlijk ook voor de IRA. Maar het mooiste voorbeeld van haar onverzettelijkheid tegenover elke vorm van intimiderend geweld was het tegenspel dat zij bood aan de Argentijnse dictator Leopoldo Fortunato Galtieri Castelli toen deze opdracht gaf de Britse Falkland Islands te bezetten in 1982. Het wordt in een van de meest spannende scenes uit de film uit 2011 met Meryl Streep mooi verbeeld. Het gaat om het moment waarop Thatcher, helemaal alleen, de beslissing neemt om een oorlog te starten. Het was – zoals een journalist zei die bij haar overlijden terugblikte op de belangrijkste ‘Sternstudenten’ van haar loopbaan – ‘one of the great military gambles of the modern age’.²¹ Maar zij gokte goed, het Britse leger nam opnieuw de Falklanden in en de Argentijnen dropen af naar het vasteland.

Thatchers onverzettelijke houding tegenover terreur was overigens iets dat zich al heel vroeg in haar leven en in haar loopbaan manifesteerde. Zij was verbijsterd toen Edward Heath in 1970 bereid bleek een Palestijnse terrorist, Leila Khaled, uit te wisselen voor Britten die gevangen werden gehouden in het Midden Oosten. Reeds in 1970 zwoer zij bij zichzelf dat zij nooit zou onderhandelen met terroristen.²²

Toen president Bush senior aarzelde over hoe hij moest reageren op de inname van Koeweit door Saddam Hoessein in 1990 hielp Thatcher hem over zijn aarzelingen heen met de woorden ‘This is no time to go wobbly, George’.²³ En zo geschiedde. George ‘did not go wobbly’ om maar even in het thatcheriaans vocabulaire verder te gaan.

Winston Churchill – Thatchers vastberadenheid had waarschijnlijk veel te maken met haar grote voorbeeld in dit soort dingen: Winston Churchill. Churchills grote strijd betrof natuurlijk niet het terrorisme – althans niet in de gebruikelijke zin van het woord – maar het nazisme. In de jaren dertig van de twintigste eeuw waarschuwde hij dat elke vorm van toegeeflijkheid aan het kwaad (‘appeasement’) desastreuze consequenties zou hebben. Die houding van onverzettelijkheid manifesteerde zich weer in 1946 tegenover het communisme, toen hij opnieuw meende de superioriteit van de democratie te moeten verdedigen tegenover het communisme in de ‘Iron curtain’- speech die hij op 5 maart 1946 hield in Fulton (Missouri). Hij zei:

I do not believe that Soviet Russia desires war. What they desire is the fruits of war and the indefinite expansion of their power and doctrines. From what I have seen of our Russian friends and Allies during that war, I am convinced that there is nothing they admire so much as strength, and there is nothing for which they have less respect than weakness, especially military weakness. For that reason the old doctrine of the balance of power is unsound. We cannot afford (...) to work on narrow margins, offering temptations to a trial of strength. If the Western Democracies stand together in strict adherence to the principles of the United Nations Charter, their influence for furthering those principles will be immense (...). If however they become divided (...) and if these all-important years are allowed to slip away then indeed catastrophe may overwhelm us all.²⁴

Vooraf dat einde is erg mooi. In het *Handvest van de Verenigde Naties* liggen bepaalde beginselen of bepaalde waarden besloten.²⁵ Die beginselen en die waarden heeft de westerse wereld verdedigd tegenover het nazisme in de jaren dertig van de twintigste eeuw.²⁶ Maar dat is geen voor eeuwig gewonnen strijd, volgens Churchill. Het is een strijd die telkens opnieuw en door elke generatie gevoerd zal moeten worden. Zo niet, dan ‘these all-important years are allowed to slip away’. Een citaat van de Britse

filosoof C.E.M. Joad uit 1949 vat deze zelfde gedachte mooi samen met de woorden: ‘victories of the mind have to be won afresh in every age’.²⁷ Dit is hetzelfde soort onverzettelijkheid als die we tegenkomen in de kwesties waarmee Thatcher te maken had. Maar hoe kan het nu dat Thatcher en Churchill de strijd aanbinden waar menig-een denkt: ‘kan deze beker niet aan mij voorbijgaan?’

Ongetwijfeld is het een karaktereigenschap. Erasmus is tot het minnelijke geneigd, Luther tot de strijd.²⁸ In die zin zijn Thatcher en Churchill meer ‘lutherse karakters’. Maar het heeft ook iets te maken met een ‘filosofie’, met de overtuiging, denk ik, dat ‘appeasement’ in die zin verkeerd uitpakt; dat wie ermee begint uiteindelijk ten dode is opgeschreven. Of zoals Churchill het zelf kernachtig uitdrukte: ‘An appeaser is one who feeds a crocodile, hoping it will eat him last’.

Als je begint – en nu ga ik het formuleren op een manier waarop de relatie met ons thema duidelijk wordt – met stukken van je soevereiniteit in te leveren zal je soevereiniteitsloos eindigen. Of: als je een soeverein land bent, en wilt blijven, dan zal je daarvoor bereid moeten zijn dagelijks de strijd te leveren. En dat is niet alleen een militaire strijd. Het is ook een geestelijke strijd. Je mag het ook zo zeggen: een democratie moet een ‘weerbare democratie’ zijn, een democratie die haar eigen bestaansrecht verdedigt.²⁹ Doet zij dat niet dan zal zij sterven – zoals de Weimar-republiek stierf.³⁰

Christopher Hitchens – Een derde figuur die ik wil introduceren is de Britse (later tot Amerikaan genaturaliseerde) intellectueel Christopher Hitchens. Hitchens wordt, tezamen met Richard Dawkins, Sam Harris en Daniel Dennett, gerekend tot de ‘nieuwe atheïsten’ of ‘New Atheism’.³¹ Hij is bij het grote publiek bekend geworden met zijn bestseller *God is not Great* (2007).³² Hij is verder bekend als criticus van mensen met een onverdiende of eenzijdig gunstige reputatie, zoals de non Moeder Theresa, de Tibetaanse boeddhist Dalai Lama of de door velen overschatte Mahatma Gandhi.³³ Ook heeft hij een anthologie over atheïsme gepubliceerd,³⁴ staat hij bekend om zijn pittige uitspraken,³⁵ en is hij de biograaf van Thomas Paine (een groot voorbeeld voor Hitchens).³⁶ Eén jaar voor zijn overlijden publiceerde Hitchens nog een autobiografie.³⁷ Maar waar hij eigenlijk nog het meest bekend mee is geworden, is met de vele debatten die hij heeft gevoerd. Van die debatten is maar een klein deel in geschreefde uitgebracht, zoals de discussie met Tony Blair uit 2010,³⁸ wanneer hij al doodziek is, en het debat met Douglas Wilson uit 2009.³⁹ De meeste van die debatten zijn te zien op YouTube. Hitchens is dan ook de eerste denker die ik ken die vooral veel *te bezichtigen* is. Hij is misschien wel de best bekeken en beluisterde publieke intellectueel van deze tijd. Ik zou althans geen ander voorbeeld weten.

Nu lijkt het van Churchill en Thatcher naar Hitchens *prima facie* een hele stap. Maar is dat zo? Waar Thatcher en Churchill op het eerste gezicht voor opkwamen was de *territoriale* integriteit van hun land. Die territoriale integriteit (of soevereiniteit) van hun land moet worden verdedigd. Doe je dat niet, dan raak je die soevereiniteit kwijt. We zagen Churchill verwijzen naar het *Handvest van de Verenigde Naties* dat kort na de Tweede Wereldoorlog in 1945 in San Francisco was aanvaard. In dit *Handvest* worden de belangrijkste beginselen met betrekking tot de internationale betrekkingen tussen de staten vastgelegd: de soevereine gelijkheid van staten en het verbod op het gebruik van geweld in de internationale betrekkingen.

Niet lang na dat *Handvest* kwam in 1948 binnen de Verenigde Naties een *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* tot stand, met daarin een artikel 18 dat bepaalt:

Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.

Een naïeveling zou kunnen denken dat dit recht min of meer vanzelfsprekend is, zoals de lucht die we inademen (waarvan de kwaliteit tegenwoordig overigens ook niet meer vanzelfsprekend is). Maar dat zou dus naïef zijn. Zoals valt te lezen in Willy Laes' boek *Mensenrechten in de Verenigde Naties* (2011) is het recht om van godsdienst te *veranderen* vanaf het begin af aan zeer omstrede geweest binnen de Verenigde Naties.⁴⁰ Het is ook na 1948 niet meer gelukt een gelijke tekst geaccepteerd te krijgen binnen het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten* uit 1966 en tegenwoordig is het meer omstrede dan ooit. De mensenrechten worden systematisch van binnenuit – dat wil zeggen: vanuit de Verenigde Naties zelf – ondermijnd.⁴¹ Binnen de Arabische wereld zijn verschillende pogingen gedaan om eigen mensenrechtenverklaringen te laten aannemen, waarbij dan doorgaans de idee van de mensenrechten afhankelijk wordt gemaakt van de sharia.⁴² De gelijkberechtiging van vrouwen wordt teruggeschroefd. Atheïsme en ongelof worden weer beroofd van een mensenrechtelijke status.⁴³ Gelijkberechtiging van homoseksuelen en heteroseksuelen wordt teruggedraaid.⁴⁴ Enfin, op allerlei punten zien we een restauratie van opvattingen die courant waren vóór 1948.

Het is tegen deze achtergrond dat men ook de herleving van de wetgeving op de blasfemie moet zien, die op verschillende plaatsen in de wereld een comeback maakt;⁴⁵ hetzelfde geldt voor de heropleving van religieus fundamentalisme en het

verzet tegen ware vrijheid van godsdienst, dat wil zeggen: de vrijheid om een godsdienst onder kritiek te stellen.⁴⁶ En met ‘onder kritiek stellen’ bedoel ik dan door wetenschappelijke analyse, satire enzovoort; kortom: op alle manieren die daarvoor tot ontwikkeling zijn gekomen in de westerse wereld.

Willen we dat missen? Willen we dat inruilen voor ‘respect’ en ‘dialogo’ – twee hedendaagse versluijrende begrippen die verdacht veel lijken op de ‘appeasement’ waar Churchill het over had?

8. *Shame on you, ladies and gentlemen, you let this happen*

Zo kom ik weer bij Hitchens terecht. Tijdens de hoogtijdagen van de cartoonrel hield Christopher Hitchens op 15 November 2006 een lezing in Toronto. Toronto is een bolwerk van politiek correct denken; de thuisbasis van het multiculturalisme.⁴⁷ Dat werd dus geen thuiswedstrijd voor Hitchens, maar zoals Thatcher en Churchill dat ook deden bij dit soort gelegenheden vond hij dat de aanval de beste verdediging is. Nadat hij langzaam en zorgvuldig zijn verhaal naar een hoogtepunt had opgebouwd, zei hij tot zijn publiek: ‘Shame on you, ladies and gentleman, you let this happen’. Hij bedoelde: U, dames en heren, laat het gebeuren dat de vrijheid van kritiek, de vrijheid van gedachte, de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van religie wordt afgeschaft waarvoor generaties hebben gestreden.⁴⁸ U laat het gebeuren dat het unieke cultuurogoed van art. 18 van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* erodeert. U laat dit tussen uw vingers wegglijpen met uw wezenloze gepraat over ‘respect’ en ‘dialogo’.

Nu zijn er misschien lezers die denken: ‘Het kan toch geen kwaad, een beetje rust in het huis?’ ‘Wat “heeft het voor zin” mensen te “beledigen”?’ Als minister Van den Broek op 15 November 2006 in de zaal was geweest, dan zou hij wellicht gewezen hebben op het feit dat de cartoons in de Arabische wereld werden ervaren als een ‘diepe belediging’. Als de heer Van Dis van het SGP aanwezig zou zijn geweest bij de lezing van Hitchens, dan zou hij hebben gewild dat Kurt Westergaard zich ‘enige zelfdiscipline’ zou hebben opgelegd. En Gualthérie van Weezel zou erop wijzen dat satire ‘niet de betrekkingen tussen twee landen in gevaar moet brengen’.

Maar ik denk dat Hitchens – geconfronteerd met dit soort vragen – zou hebben geantwoord dat niet alleen de territoriale integriteit van het land moet worden verdedigd door de machten die daartoe op aarde zijn, maar ook de geestelijke integriteit. Hij zou waarschijnlijk gezegd hebben dat artikel 18 van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* een waarde vertegenwoordigt die groter is dan de Falklands

voor de kust van Argentinië. De geachte volksvertegenwoordigers en de regering van Nederland, zou Hitchens waarschijnlijk zeggen, zijn in de ban van een fataal misverstand. Zij vooronderstellen wat nog zou moeten worden bewezen. Zij vooronderstellen dat toegeven aan terreur rust brengt. Maar het zou ook kunnen – en dat zouden we dus ook serieus moeten overwegen – dat het toegeven aan terroristen juist *minder* rust brengt. Dat dit door terroristen wordt gezien als een aanmoediging. Het *niet uitzenden* van de 17 seconden persiflage op een dictator terwijl voor iedereen duidelijk wordt dat het niet-uitzenden is ingegeven door angst voor terreur, *versterkt* de terreur – volgens wat ik maar even het ‘Churchill-Thatcher-Hitchens perspectief’ zou willen noemen. Het is treurig en droevig dat goede bedoelingen soms zo verkeerd kunnen uitpakken in deze wereld.. Dat is nu eenmaal een hard feit van de *condition humaine*.

9. De oorzaken van terrorisme

Nu ben ik niet zo naïef te denken dat ik met mijn verhaal iedereen heb overtuigd. De ervaring heeft mij geleerd dat een groot aantal mensen heel andere intuïties heeft dan ik zelf over hoe de wereld in elkaar zit. Ik kan mij daarover verbazen, maar ik weet uit ervaring dat het een gegeven is. Dat heeft volgens mij te maken met het feit dat er zeer verschillende ideeën leven ten aanzien van het soort van geweldsdreiging waarover we het in dit artikel hebben. Men kan hierbij vier grote theorieën onderscheiden.

Maar voordat ik die theorieën presenter, breng ik eerst nog even in herinnering op welke vragen ik een antwoord zal proberen te formuleren. Een belangrijke vraag is: waar komt het religieus geweld vandaan? Hoe kan het dat Mohammed Gele op 1 januari 2010 met een bijl inbreekt bij Kurt Westergaard om hem letterlijk een kopje kleiner te maken? Hoe valt te verklaren dat de Nederlandse regering in 1987 zo toegeeflijk was tegenover een Iraanse dictator? Hoe kan het dat diezelfde dictator in 1989 denkt het hele principe van de nationale soevereiniteit zoals we dat kennen sinds 1648, overboord te kunnen gooien en een Britse schrijver een doodstraf op te leggen, niet op basis van het schenden van de *Britse* wet, maar van de *Iraanse* wet (dat wil zeggen: de *sharia*)? En hoe is het mogelijk dat wij zo ‘fobisch’ reageren op alleen het stellen van deze vragen (merk op dat ik het woord ‘fobie’ in een iets andere betekenis gebruik dan doorgaans gebeurt in dit verband)?

Er zijn ter beantwoording van deze vragen vier theorieën of paradigma’s in omloop.

Eerste theorie: de menselijke natuur is slecht of de omstandigheden zijn slecht – Wanneer je reflecteert op religieus terrorisme, dan valt mij op dat je vaak zoiets hoort als: ‘Ja, het religieus terrorisme is een probleem, maar het heeft natuurlijk niets met “religie” te maken. Het is eenvoudigweg de menselijke natuur. Mensen doen dit soort dingen. Erg, maar het is zoals het is’.

Een andere opmerking die je vaak hoort, is dat religieus terrorisme te maken heeft met de sociale omstandigheden waarin mensen leven. Terrorismen is een reactie op armoede, op marginalisering, op verdrinking.

Dit eerste paradigma vind ik zelf niet heel overtuigend, maar ik vermeld het omdat ik denk dat het voor velen leidinggevend is.

Tweede theorie: ideologie speelt een rol – Het tweede paradigma ter verklaring van religieus terrorisme vind ik interessanter en veel beter, maar het is omstreden. De verklaring loopt als volgt. Men zegt dat handelen wordt gestuurd door ideeën over hoe de werkelijkheid in elkaar zit: ‘Ideas have consequences’.⁴⁹ Wie *denkt* dat hij in een leven na dit leven wordt beloond voor het voeren van oppositie tegen de krachten van deze wereld zal ook op basis van dit soort ideeën *handelen*. Wie *denkt* dat we sowieso in een eindtijd leven en dat na een grote apocalyps een nieuwe aarde en een nieuwe hemel begint, heeft een andere houding tegenover de totale *Kladderadatsch* dan iemand die niet in dit soort ideeën gelooft.⁵⁰ Ideologieën doen er dus toe. In het geval van het religieus terrorisme betekent dit dat we de manier waarop een religieus terrorist tegen de wereld aankijkt zouden moeten *bestuderen*. We moeten daar nota van nemen. We moeten weten hoe Bin Laden, Ayman Zawahiri of Khomeini *denken*.⁵¹

Misschien denkt u dat wat ik hier zeg vanzelfsprekend is. Dat is het helemaal niet. Ik heb in het artikel *State and Religion against the backdrop of religious radicalism* (2012) een paar passages geciteerd uit de dingen die Nederlands bekendste religieuze terrorist, Mohammed B., de moordenaar van Theo van Gogh, tijdens zijn proces heeft gezegd.⁵² Hij legt daarin uit op basis van welke ideologische overwegingen hij zijn slachtoffer vermoord had. Een analyse van het soort van wereldbeschouwing die religieus terroristen erop nahouden vindt men ook in mijn boeken *Moreel Esperanto* (2007)⁵³ en *Het monotheïstisch dilemma* (2010).⁵⁴ Nu zou je verwachten dat die religieus-terroristische wereldbeschouwing ook een voorwerp van intensieve studie zou zijn van Nederlandse terrorisme-experts, niet in de laatste plaats van de overheidsinstanties die zich met terrorismebestrijding bezighouden: de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) en de Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD).⁵⁵ Wie echter de rapporten bestudeert die door

deze diensten worden uitgebracht, zal constateren dat voor de cultureel-ideologische kant van het religieus terrorisme nagenoeg geen aandacht is. Dat volgt als het ware het algemene beeld dat kennelijk bij vele mensen leeft, namelijk dat er geen religieus-ideologische dimensie aanwezig is bij religieus terrorisme. Wat is namelijk het paradigma dat velen bijzonder overtuigend vinden? Dat is het derde paradigma dat ik nu zal introduceren.

De derde theorie: religieus terrorisme is een reactie op wat wij doen – Een derde theorie die ik zou willen onderscheiden zou je de ‘reactietheorie’ kunnen noemen. Die reactietheorie bestaat in twee varianten. Ik bespreek eerst de meest wijdverbreide reactietheorie. Die gaat als volgt.

Als blijkt dat Nederlandse en Belgische jongeren als jihadstrijders meevechten tegen het regime van Assad in Syrië, dan heeft dat volgens het eerste paradigma ‘niets met religie’ of ‘niets met ideologie’ te maken. In de ‘reactietheorie’ zegt men iets soortgelijks, maar men specificereert dat verder. Men zegt: ‘Het belangrijkste dat over het hedendaags religieus terrorisme (wat dus strikt genomen een misleidende term is) gezegd kan worden, is dat het een *reactie is* op wat wij, het Westen, doen of hebben gedaan in het Midden-Oosten’. Als geen interventies hadden plaatsgevonden in Afghanistan of in Irak hadden we geen terroristen gehad. 9/11, de moord op Van Gogh, de geweldsdreiging jegens Rudi Carrell, de fatwa over Rushdie – het is eigenlijk allemaal meer de schuld van Churchill, Thatcher en Hitchens dan van Khomeini, Zawahiri en Bin Laden.⁵⁶ Het terrorisme is letterlijk ‘onze eigen schuld’. Ik noem dat maar even de ‘eigen schuld-theorie’.⁵⁷

Een dankbaar onderwerp in deze theorie is het Palestijns/Israëliësch conflict. Of nog beter: de staat Israël als zodanig. Of: de wereldwijde haat jegens de islam (of ‘fobie’, volgens deze auteurs). Of de discriminatie van etnisch-religieuze minderheden op de arbeidsmarkt. Of het verharde klimaat waarin over minderheden wordt gesproken. Of de kwalijke rol van de media in het bevestigen van stereotypen. De serie klachten aan het adres van de westerse wereld is eindeloos en waarschijnlijk onuitputtelijk.

Zolang het Westen niet leert zich te gedragen zullen we terrorisme hebben. Terrorisme is onze eigen schuld.⁵⁸ Dat is het derde paradigma.

De vierde theorie: religieus terrorisme is een reactie op wat wij nalaten – De vierde theorie is ook een ‘reactietheorie’, maar een met een totaal andere strekking. Als je deze theorie in een stereotiep politiek links/rechts-schema zou willen weergeven was de vorige

reactietheorie ‘links’ en de theorie die ik nu ga presenteren is ‘rechts’. Zij zegt: terrorisme is weliswaar een reactie op ons eigen handelen of nalaten daarvan, maar dan omdat we *niet optreden* tegen terrorisme. Waarom hebben we terrorisme? Omdat we ‘appeasers’ als politici kiezen en geen Thatchers en Churchills. Terrorisme wordt gestimuleerd of uitgelokt door de zwakte van het Westen. De grote affaire waaraan we dit kunnen illustreren is de Rudi Carrell Affaire. Toen, in 1987, bleek dat zelfs nog *voordat* een terrorismeaanslag had plaatsgevonden of *voordat* een gijzeling was gepleegd het voor de Nederlandse politiek al duidelijk was dat men de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting zou moeten inleveren aan de potentiële agressor, zoals dat zo mooi gebeurt op dat schilderij van Velázquez waarin de sleutels van Breda worden overgedragen aan de Spaanse overwinnaar (‘La rendición de Breda’, 1634/35).

10. Een typologie over het bestaan van God

Ik hou enorm van typologieën. Ik vind het altijd heel verhelderend om te zien wat er als het ware ‘te koop’ is. Alleen wanneer je dat voor de geest hebt, kan je een beredeneerde keuze maken. Denk aan de discussie over het bestaan van God of goden, de atheïsme-discussie die de laatste jaren weer zo is opgelaaid. Het is altijd heel handig om, als je gaat discussiëren over theïsme en atheïsme, voor de geest te hebben dat er drie posities zijn.

- Alle goden bestaan en dus zijn alle godsdiensten even waar. Dat geldt zowel voor de goden van de Vikingen, van de Romeinen, van de Grieken als voor de God van de joden, de christenen en de moslims.
- Geen enkele god bestaat en dus hebben alle godsdiensten het bij het verkeerde eind. Dit is de atheïstische positie.
- Er bestaat maar één God en dus is er maar één godsdienst die het bij het juiste eind heeft. Dat is de courante positie van joden, christenen, moslims en vele andere gelovigen: zij denken dat hun God de ware is en dat al die andere gelovigen het niet bij het juiste eind hebben.

Dat is zeer verhelderend. Wat het onder andere verheldert, is dat de atheïstische positie die over het algemeen wordt gebrandmerkt als arrogant, hooghartig, het menselijk verstand overschattend en wat dies meer zij, ook zou kunnen worden aangemerkt als betrekkelijk triviaal, bescheiden, zo niet nederig. En misschien is de monotheïstische positie dat slechts één God bestaat en dat jij die God gevonden hebt wel

het summum van aanmatiging. Maar dit terzijde, het gaat mij hier alleen even om het belang van typologieën. Je moet de keuzemogelijkheden kennen voordat je een bereedere keuze in politiek of in levensbeschouwelijk opzicht kan maken.

11. Het juiste paradigma ter verklaring van religieus terrorisme

Zo is het ook heel verhelderend te zien wat de opties zijn waaruit je kan kiezen ten aanzien van de verklaring van het religieus terrorisme of, zoals ik het zelf noem, ‘theoterrorisme’.⁵⁹ En dat je ook kan *kieszen* uit vier paradigma’s. Welke is de juiste?

Naar mijn idee heeft de tweede theorie, besproken onder punt 9, sterke papieren in handen. Dat wil dus zeggen dat een religieus-ideologische component aanwezig is in het gedrag van jongeren die naar Syrië trekken. Een religieus motief speelde ook een rol bij de moordenaar van Van Gogh, zoals hij zelf duidelijk aangaf tijdens zijn proces. En – opnieuw – de man die een aanslag pleegde op Kurt Westergard op 1 januari 2010 was daartoe gemotiveerd op basis van zijn religieuze overwegingen.

Deze tweede theorie heeft – vreemd genoeg – echter weinig aanhang onder academische onderzoekers en intellectuelen. Hoe kan dat worden verklaard? Dat heeft volgens mij te maken met het feit dat vele intellectuelen denken dat als zij die theorie over de cultureel-religieuze achtergrond van het theoterrorisme onderschrijven, zij worden gedwongen te ‘generaliseren’ over gelovigen (in dit geval: over moslims). Of dat zij generaliseren over godsdienst (in dit geval: over de islam). Maar dat is natuurlijk helemaal niet het geval. Je kunt heel goed erkennen dat Bin Laden religieus gemotiveerd was en toch zeggen dat ‘de islam’ zich niet beperkt tot de variant die Bin Laden voor ogen had. Je kunt constateren dat de man die Westergard wilde vermoorden steun vond in zijn interpretatie van zijn godsdienst, maar tevens volhouden dat hij er een verkeerde interpretatie aan gaf. Maar academische onderzoekers en intellectuelen, doorgaans zo doordrongen van non discriminatie-denken en politieke correctheid, verliezen vaak hun zicht op de werkelijkheid. Zij zijn in hun denken werkelijk ‘gehandicapt’ door hun emoties.

Wat wellicht zou kunnen helpen, is het maken van een onderscheid tussen ‘islamitisch’ en ‘islamistisch’. Men zou dan kunnen zeggen dat het religieus terrorisme gebaseerd is op een manier van denken die je als ‘islamistisch’ of als ‘radicaal islamitisch’ (het woord ‘radicaal’ onderscheidt het dan van ‘islamitisch’ in het algemeen) zou kunnen aanmerken.⁶⁰ Gelukkig is dat maar de wereldbeschouwing van een heel

klein deel van de gelovigen. Gelukkig is het niet representatief voor wat de overgrote meerderheid van de gelovigen denkt. Maar het is ook weer niet zo onbelangrijk dat je daar geen aandacht aan moet schenken.

12. Het belang van een goede diagnose

Zoals ik eerder al heb aangegeven, is het stellen van een goede diagnose belangrijk. Net als bij de dokter kan een verkeerde diagnose ook in de politiek en in het bestuur voor behoorlijk veel last zorgen. Toen bekend werd dat twaalf Belgische jihadisten in Syrië waren gesneuveld zei de burgemeester van Vilvoorde dat hij de problemen vooral weet aan de armoede en aan de hoge jeugdwerkloosheid in zijn gemeente. Die problemen zouden een vruchtbaar terrein vormen voor radicalisering. In *De Morgen* zei burgemeester Hans Bonte (ik citeer): ‘Tieners en twintigers laten zich bij gebrek aan perspectief en uit frustratie overhalen om te gaan strijden voor een zeggd hoger doel’.⁶¹ Armoede, werkloosheid, frustratie en gebrek aan perspectief zouden de verklaring moeten zijn voor het jihadisme.

Het behoeft geen betoog dat als het tweede paradigma juist is, de burgemeester de plank mis slaat. En dat is in de politiek net zo gevaarlijk als in de medische wetenschappen. Misschien kan je zelfs wel stellen (ik geef toe, met een element van overdrijving) dat een burgemeester met een verkeerde diagnose gevaarlijker is dan een jihadist. Want met een goede diagnose is het sociale euvel op te lossen, met een verkeerde diagnose niet. De diagnose die de burgemeester van Vilvoorde hier stelt, is overigens zo wijdverbreid, ook onder Nederlandse burgemeesters, dat je bijna wel van de ‘burgemeesterstheorie’ over jihadisme zou kunnen spreken. In die burgemeesterstheorie bestaat ook geen relatie tussen een paar gevallen die ik hier heb besproken. De Rudi Carrell Affaire, de Rushdie Affaire, de moord op Van Gogh, de jongeren die naar Syrië trekken – vanuit de burgemeesterstheorie hebben ze heel weinig met elkaar te maken. Het gaat om z’n minst om een heel vergezocht verband als men daar een relatie tussen zou willen leggen.

Maar vanuit het tweede paradigma is dat natuurlijk niet zo. Daar zijn deze zaken intiem met elkaar verbonden. Het ‘hogere doel’ (ik citeer nog een keer Bonte) dat Khomeini nastreeft was sterk verbonden met het ‘hogere doel’ dat de moordenaar van Van Gogh nastreefde. En dat is weer iets dat lijkt op het ‘hogere doel’ van de jongens die naar Syrië gaan. Dat ‘hogere doel’ zou zorgvuldig bestudeerd moeten worden. En op die bestudering zou sociaal beleid, contraterrorisme-beleid, moeten worden gebaseerd.

Nu wil ik overigens niet suggereren dat het tweede paradigma alleenzalmakend is. Ik denk dat er iets inzit, maar zoals zo vaak in de sociale werkelijkheid zijn verschillende oorzaken aan te voeren over een sociaal proces. Zo ook hier. Ik denk bijvoorbeeld dat ook het vierde paradigma belangrijk is. Ik denk dat het tweede paradigma dus moet worden aangevuld met het vierde paradigma.

Ik merk overigens op dat heel veel mensen *beginnen* met het tweede paradigma *af te wijzen* (in feite gebeurt dat impliciet in het burgemeestersperspectief). Met andere woorden men *begint* met de vaststelling dat het religieus terrorisme 'niets met religie' te maken heeft. Daarbij lijkt zich van degene die deze uitlatingen doet ook een gevoel van geruststelling meester te maken. 'Godzijdank heeft het niets met religie te maken', lijkt men te willen zeggen. Maar dan kijkt men wat verlegen om zich heen en stelt men zich de vraag: 'maar als het dan niets met religie te maken heeft, waarmee dan wel?'. En vervolgens glijdt men in de 'eigen schuld-theorie'. Dat wil zeggen: de schuld van het Westen.⁶²

Hier moet ik overigens waarschuwen tegen een misverstand, of liever: tegen verschillende misverstanden. Wanneer ik heb vastgesteld dat het religieus terrorisme iets met 'religie' te maken en ook iets met 'ideologie' bedoel ik niet dat *een hele religie* daarop kan worden aangesproken of *alle gelovigen* in een bepaalde religie of zelfs *de meeste gelovigen*. Wat ik bedoel is alleen dat het idee dat God ons opdraagt gewelddaden te plegen ter vergelding van een of ander misdrijf dat hier gepleegd wordt en dat door de gevestigde autoriteiten onvoldoende wordt bestraft, een 'religieus' idee is. Mohammed Geele die vanuit Somalië naar Denemarken afreist om daar Kurt Westergaard te straffen voor zijn blasfemische cartoon, wordt geïnspireerd door een 'religieus idee', ook al zou de meerderheid van zijn mede-gelovigen een dergelijke moord niet voor verantwoord houden. Geele denkt met zijn daad ook het eeuwige leven te verdienen – opnieuw een duidelijk religieus idee. Dat geldt overigens ook voor Scott Roeder die in 2009 de abortusarts George Tiller vermoordde op basis van religieuze overwegingen. Verder geldt het ook voor Jigal Amir die in 1995 de Israelische premier Jitzak Rabin vermoordde.

Wat je soms ziet is dat mensen moeilijk kunnen aanvaarden dat anderen op basis van een *religieus* idee geweld plegen. Dat verleidt hen soms tot wat je een 'semantische kunstgreep' zou kunnen noemen. Men zegt: 'Als iets heel verwerpelij is, dan *kan* het niet religieus zijn'. Als je die semantische strategie wilt volgen, dan hebben de kruistochten niets met religie te maken; dan heeft jihadisme ook niets met religie te maken; dan is het idee van een religieus gemotiveerde moord een *contradictio in terminis*. Ik vraag mij af wat de zin daarvan is.

Het lijkt mij verkieslijker uit te gaan van een neutraal religiebegrip, een religiebegrip zoals een sociaal wetenschapper dat zou hanteren. En dan kan 'religie' goede kanten en slechte kanten hebben. Waar we in het kader van een poging om 'religieuze terrorisme' (of 'theoterrorisme') te begrijpen mee te maken hebben, zijn de slechte kanten van religie. Die kunnen en die *moeten* ook worden geanalyseerd. Doen we dat niet, dan vervallen we in de fouten van de burgemeestersdoctrine en stellen we onszelf op achterstand in de strijd tegen het onder controle krijgen van een lastig hedendaags maatschappelijk verschijnsel: terrorisme.

13. De vijf modellen van staat/religie-verbindingen

Als we nu hebben vastgesteld dat religieuze radicalisme of religieuze terrorisme werkelijk een 'religieuze' verschijnsel is (ook al zal slechts een klein deel van de gelovigen hiervoor ontvankelijk zijn), dan dient zich de vraag aan hoe de staat zich daartoe moet verhouden. Natuurlijk zal de staat religieuze terrorisme bestrijden op de manier waarop men elke andere vorm van terrorisme bestrijdt. Dat is de klassieke weg van: opsporen, vervolgen en veroordelen. Met andere woorden 'terrorisme' wordt gekwalificeerd als een strafbaar feit en met de strafwet in de hand probeert de staat het terrorisme te beteugelen. De vraag is echter: is dat genoeg?

Deze vraag is afhankelijk van een dieperliggende vraag, namelijk hoe serieus men de terrorismedreiging inschat. Ook hier kan men weer verschillende afwegingen maken. Ik las laatst een beschouwing van een criminoloog die betoogde dat Nederland de terrorismedreiging van Molukse jongeren had weten te beteugelen door daar niet veel aandacht aan te schenken. Een aantrekkelijk gedachte: door niets te doen, verdwijnt terrorisme vanzelf.

Die theorie leek ook lang populair ten aanzien van het religieuze terrorisme of, meer in het bijzonder, ten aanzien van het jihadistische terrorisme dat op het ogenblik weer in de belangstelling staat. Een dominante opvatting is niet alleen dat het hedendaags religieuze terrorisme niet echt 'religieuze' is, maar ook dat de dreiging van dat terrorisme niet zoveel voorstelt. Vandaar ook de verbazing van die burgemeesters die nu ineens moeten vaststellen dat zij weinig zicht hebben op de opvattingen van hun burgers. Dat bleek niet alleen het geval met de burgemeester van Vilvoorde, maar ook met de burgemeester van Delft in Nederland en het zou wel eens kunnen dat we hier met een trend bij de burgemeesters te maken hebben.

Maar mocht men tot de bevinding komen dat vanaf 2001 tot 2013 toch voldoende redenen zijn te veronderstellen dat we hier weliswaar niet met een chronisch probleem

maar toch wel met een hardnekkig probleem te maken hebben, dan ligt de vraag voor: wat kunnen we eraan doen? Geeft het hedendaags religieus terrorisme ons aanleiding na te gaan denken over de vraag hoe de staat zich überhaupt zou moeten verhouden tot religie? Het is hier dat de pedagogische waarde van het secularisme een rol zou kunnen spelen. Ik zal uitleggen wat ik bedoel.

Ten aanzien van religie kan de staat zich op vijf manieren opstellen:

1. Alle religie bestrijden. Dat is het ‘staatsatheïsme’ dat in de Sovjet-Unie en satellietstaten vigerend was tussen 1917 en 1989;
2. Een neutrale houding tegenover religie aannemen. Dat is het model van de religieus-neutrale staat of het secularisme;
3. Alle religie in beginsel steunen. Dat zou men ‘multiculturalisme’ kunnen noemen. Hier steunt de staat – zelfs financieel – *alle* religies;
4. Religieuze *Leitkultur* of staatskerk. Hier steunt de staat één religieuze traditie in het bijzonder, maar de andere religies mogen wel bestaan;
5. Theocratie. Dit is de heerschappij van één religieuze traditie waarbij de andere religies worden bestreden met de heftigheid en bruutheid die in het staatsatheïsme tegen alle religies wordt ingezet.

Zoals blijkt uit het voortreffelijke overzicht van de discussie zoals opgetekend door Piet Goemans (zie verder in dit nummer p. 421 e.v.) hebben wij tijdens de symposia in Kortrijk en Leuven voornamelijk gediscussieerd over de drie tussenliggende modellen, dus over model 2 tot en met 4. De reden ligt voor de hand: model 1 en 5 vinden weinig aanhang in academische kringen. Wel bestaat een verschil tussen model 1 en 5, namelijk dat model 1 aanhang had totdat het obsoleet leek te worden na de val van de Berlijnse muur in 1989. Model 5 vindt aanhang in radicaal christelijke kringen in de Verenigde Staten,⁶³ onder joodse extremisten⁶⁴ en vooral ook bij islamitische jongeren die in de ban raken van islamistische predikers in het Westen of radicaliseren achter hun computer.⁶⁵

14. Conclusie

Voor ik deze bijdrage afrond, wil ik eerst nog zeggen dat dit artikel niet tevens een antwoord is op de interessante en indringende vragen die mij zijn gesteld door de collega’s Storme en Rummens. Dat kan ook niet binnen dit bestek. Toch wil ik afsluiten met een paar opmerkingen die wellicht met enkele woorden het verschil in

onze posities verduidelijken. Tot ons aller verrassing (en genoeg) bleken de drie tussenliggende posities vertegenwoordigd. Storme als een verdediger van wat men christelijke *Leitkultur* zou kunnen noemen, Rummens als verdediger van een vorm van (gesofisticeerd) multiculturalisme en Cliteur als secularist. Met beide denkers heb ik, ondanks de verschillen, ook wel iets gemeen. Ik hou van Stormes krachtige politieke incorreetheid, zijn hardop denken en heldere standpunten. Maar ik denk ook dat het gegeven de omstandigheden niet meer mogelijk is één religieus perspectief als officiële religie te accepteren. Althans niet in een democratische rechtsstaat. Staatsreligies zullen overal op de wereld waar mensenrechten een plaats hebben gekregen vroeg of laat moeten wijken (ik begrijp dat dit Storme nu juist verontrust).⁶⁶ Niet omdat ik een vorm van doctrinair en zelotisch-religieus geloof (de mensenrechtenreligie waartegen Storme opponeert) wil prediken,⁶⁷ maar omdat ik denk dat gelijke behandeling niet te verenigen is met het van staatswege ondersteunen van één religieuze positie (en die gelijkheid is voor mij dan toch wel ... 'heilig').⁶⁸ Dat laatste bindt mij, als ik mij niet vergis, aan Rummens. Maar hij denkt dat het multiculturalisme in een gesofisticeerde vorm gered kan worden (met Kymlicka als voorbeeld). Nu kan men een positie met ernstige tekortkomingen (en ik denk dat het multiculturalisme dat is)⁶⁹ zo amenderen dat die tekortkomingen niet meer zo in het oog lopen. Dat doet, naar mijn idee, Kymlicka. Maar mijn argwaan is gewekt. In de kwestie die hier leidend is geweest (de bescherming van vrijheid van denken en spreken tegenover de aanval daarop door religieus terrorisme) zijn multiculturalisten onbetrouwbare bentgenoten. Ik neem als voorbeeld geen stroman, maar misschien wel de belangrijkste denker van het multiculturalisme: Charles Taylor. In 1989 publiceerde hij een opstel over de Rushdie Affaire waarin hij vergaand meeging met het soort van commentaren dat we in het Nederlandse parlement tegenkwamen naar aanleiding van de Carrell Affaire.⁷⁰ En in 2011 publiceerde Taylor een boekje dat eindigt met een beschouwing over de Deense cartoons, de Rushdie Affaire en andere kwesties waaruit blijkt dat hij in twintig jaar niet ingrijpend van mening is veranderd.⁷¹ Naar mijn idee gaat het hierbij niet om een persoonlijke eigenaardigheid van Taylor. Het standpunt dat hij hier inneemt heeft iets te maken met zijn theoretisch uitgangspunt, met zijn basisideologie. En die staat op gespannen voet met de grondslagen van een democratische rechtsstaat, althans die grondslagen van een democratische rechtsstaat kunnen (en *zullen*, zo blijkt empirisch) door een multiculturalist nooit op voortvarende wijze worden verdedigd.

Literatuur

- CLITEUR, Paul, *Tegen de decadentie: De democratische rechtsstaat in verval*. Antwerpen/Amsterdam: De Arbeiderspers, 2004.
- CLITEUR, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010.
- CLITEUR, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*. Chicester: Wiley-Blackwell, 2010.
- SOTTIAUX, Stefan en Stefan RUMMENS, 'Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights' case law on freedom of expression and freedom of association', *International Journal of Constitutional Law*, 10 (2012), nr. 1,, pp. 106-127.
- STORME, Matthias, *Tussen God en Caesar: Levensbeschouwelijke visies op staat, recht en civil society*. Kapellen: Pelckmans, 2011.
- STORME, Matthias, 'Moslimlanden en internationale instrumenten inzake mensenrechten'. In *De Islam: Historische Essays over een Politieke Religie*. Redactie door Sam VAN ROOY en Wim VAN ROOY. Brussel: ASP Academic and Scientific Publishers NV, 2010, pp. 643-661.
- VERHOFSTADT, Dirk, *Dirk Verbofstadt in gesprek met Paul Cliteur*. Antwerpen/Utrecht: Houtekiet, 2012.

Noten

1. Deze tekst werd voor het eerst gepresenteerd op 17 april 2013 tijdens een lezing aan de KU Leuven Campus Kortrijk. Delen van deze lezing werden de volgende dag toegelicht tijdens een symposium aan de KU Leuven. Ik wil de KU Leuven danken dat men twee zulke eminente geleerden als Matthias Storme en Stefan Rummens bereid heeft gevonden met mij in gesprek te gaan. Ook wil ik graag Raf Geenens bedanken voor de gastvrije ontvangst in zowel Leuven als Kortrijk, evenals mijn collega's Gelijk Molier, Arie-Jan Kwak en Machteld Zee dat zij mij op de reis naar Leuven en Kortrijk hebben vergezeld en voor hun bijdragen aan de discussies die we daar hebben gevoerd. Hetzelfde geldt voor onze Belgische collega's Koen Lemmens en Willy Laes. Een weergave van de discussie vindt er op pp. 421-436.
2. Karl R. POPPER, *The Open Society and its Enemies* (twee volumes). London/ Henley: Routledge & Kegan Paul, 1977 [1947].
3. 'Dane stands by his drawings; cartoonist who survived Somali's axe attack says police can't protect him from "the terrorist type"', *The Toronto Star* 5 Januari 2010; 'Deense cartoonist ontsnapt aan aanslag', *De Volkskrant* 4 januari 2010.
4. 'Cartoon trial: Kurt Westergaard's attacker convicted', *BBC News* 3 February 2011.
5. Zie voor Westergaards opvattingen hierover: Henryk M. BRODER, 'Westergaard's Life Sentence – Muhammad Cartoonist Defiant After Attack'. Interview with Kurt Westergaard, in *Spiegel Online International* 20 January 2010. Uitvoerder in zijn autobiografie: Kurt WESTERGAARD en John LYKKEGAARD, *Kurt Westergaard: The Man behind the Mohammed Cartoon*. Tilst (Denmark): Mine Erindringer, 2012.
6. Zie daarover: Thierry BAUDET, *The Significance of Borders: Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States*. Leiden: E.J. Brill, 2012.
7. Paul CLITEUR, 'The Rudi Carrell Affair and its Significance for the Tension between theoterrorism and religious satire', *Ancilla Iuris* 15 (2013), pp. 15-41. De volledige tekst kan men nalezen op http://www.anci.ch/paul_cliteur

8. Zie daarover: Amir TAHERI, *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution*. New York/London: Encounter Books, 2009; Oriana FALLACI, 'Ayatollah Khomeini', *September 1979*, in: ID, *Interviews with History and Conversations with Power*. New York: Rizzoli, 2011, pp. 172-262.
9. Zie Houshang ASADI, *Letters to my Torturer: Love, Revolution, and Imprisonment in Iran*. Oxford: One World, 2010. Een indringend beeld van Khomeini geeft ook Oriana FALLACI, *op. cit.*, 2011.
10. 'Aufgewärmte Slips', *Der Spiegel* 44 (27 oktober 2007), p. 144.
11. 'Verslag van een mondeling overleg', in: Tweede Kamer, 1986-1987, 19 700, hoofdstuk V, nr. 79, pp. 1-3.
12. Zie William J. DOBSON, *The Dictator's Learning Curve: Tyranny and Democracy in the Modern World*. London: Vintage Books, 2012.
13. Paul CLITEUR, 'The Challenge of Theoterrorism', *The New English Review* 30 May 2013. Voor de volledige tekst zie http://www.newenglishreview.org/Paul_Cliteur/The_Challenge_of_Theoterrorism/ Ik spreek van 'theoterrorism' wanneer religieus radicalisme gebaseerd op een godsbeeld, resulteert in terroristische dreiging.
14. Hoewel hij geen Stalin is, vond ik een interessant bericht over de emir van Koeweit: 'Pardon for those convicted of insulting Kuwaiti emir', BBC News, Middle East 31 July 2013. Tijdens de ramadan had de emir diegenen die hem hadden 'beledigd' gratie geschonken. In de constitutie van Koeweit is neergelegd dat de emir 'immune and inviolable' is. Toch heeft de emir grote politieke macht. Diegenen die hem 'beledigen' (en daarvoor vervolgd en veroordeeld worden) zijn dan ook vaak parlementariërs.
15. Stefan ZWEIG, *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt*. Fischer Frankfurt am Main: Taschenbuch Verlag, 1983 [1936].
16. Stefan ZWEIG, *Sternstunden der Menschheit: Zwölf historische Miniaturen*. Fischer Frankfurt am Main: Taschenbuch Verlag, 1981 [1943].
17. Salman RUSHDIE, *The Satanic Verses*. London: Vintage, 2006 [1988].
18. Zie voor Rushdie's eigen terugblik op de affaire: Salman RUSHDIE, *Joseph Anton: A Memoir*. London: Jonathan Cape, 2012.
19. Daniel PHILPOTT, 'The Religious Roots of Modern International Relations', *World Politics* 52 (January 2000), pp. 206-245.
20. Niall FERGUSON (red.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London: Penguin Books, 2011 [1997].
21. Con COUGHLIN, 'Margaret Thatcher: It was an Iron Law that there should be no Surrender to Terrorism', *The Telegraph* 13 April 2013.
22. COUGHLIN, *Ibidem*.
23. COUGHLIN, *Ibidem*.
24. Winston CHURCHILL, 'An iron curtain has descended across the Continent'. Speech in Fulton, Missouri, 5 March 1946, in: Williams HYWELL, *Great Speeches of Our Time*. London: Quercus, 2013 [2009], pp. 12-19.
25. J.H. BURGERS, 'The Road to San Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century', *Human Rights Quarterly* 14 (1992), pp. 447-477; Jan Herman BURGERS, 'De ontstaansgeschiedenis van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens', in: Stephan PARMENTIER (red.) *Mensenrechten tussen retoriek en realiteit*. Mys & Breesch, Liga voor mensenrechten 1994, pp. 13-35.
26. Een mooi boek hierover is: W.T. STACE, *The Destiny of Western Man*. New York: Reynal & Hitchcock, 1942. Dit gaat natuurlijk niet over de waarden die in het *Handvest* staan (want dat was nog niet tot stand gekomen), maar om de waarden waaraan de westerse wereld zich had gecommitteerd en die het nazisme wilde vernietigen. Soortgelijke boeken als die van Stace zijn: H.G. WELLS, *The Rights of Man, or What are we Fighting for?* Harmond-

worth: Penguin Books, 1940; H.G. NICOLSON, *Why Britain is at War*, With a new introduction by Andrew Roberts. Harmondworth: Penguin Books 2010 [1939].

27. C.E.M. JOAD, *Shaw*. London: Gollancz LTD, 1949, p. 46.

28. Een mooi portret op dit punt van zowel Luther als Erasmus wordt geschetst door Stefan ZWEIG, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1981 [1938].

29. Zie daarover Bastiaan RIJPKEMA, 'Popper's Paradox of Democracy', *Think* 11 (32), September 2012, pp. 93-96; Bastiaan RIJPKEMA, 'Vrijheid van meningsuiting in de val tussen religieus extremisme en utilitarisme', *Nederlands Juristenblad*, 14 december 2012 (44/45), pp. 3106-3111; Paul CLITEUR en Bastiaan RIJPKEMA, 'The Foundations of Militant Democracy', in: Afshin ELLIAN en Gelijk MOLIER (red.) *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*. Dordrecht: Republic of Letters Publishing, 2012, pp. 227-273.

30. Zie daarover Karl LOEWENSTEIN, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', I, *The American Political Science Review* 31 (Juni 1937) nr. 3, pp. 417-432; zie ook András SAJÓ, *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven, International Publishing, 2004, pp. 231-245; Karl LOEWENSTEIN, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', II, *The American Political Science Review* 31 (August 1937), nr. 44, pp. 638-658, alsook in: András SAJÓ, *Militant Democracy*. Eleven: International Publishing, Utrecht 2004, pp. 245-265.

31. Een sympathiserende beschrijving geeft Victor J. STENGER, *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason*. Amherst (N.Y.) Prometheus Books, 2009; een kritische beschrijving geeft VOX DAY, *The Irrational Atheist: Dissecting the Unholy Trinity of Dawkins, Harris, and Hitchens*. Dallas: Benbella Books, 2008.

32. Christopher HITCHENS, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*. New York/ Boston: Twelve, 2007.

33. Christopher HITCHENS, *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*. London/ New York: Verso, 1995. Over Gandhi, zie Christopher HITCHENS, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*. New York/ Boston: Twelve, 2007, pp. 182-184 en over de Dalai Lama, *ibidem*, pp. 200, 202, 212.

34. Christopher HITCHENS, *The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever*. Selected and with introduction by Christopher Hitchens. Philadelphia: Da Capo Press, 2007.

35. Christopher HITCHENS, *The Quotable Hitchens: from Alcohol to Zionism*. Uitgegeven door Windsor Mann, met voorwoord door Martin Amis, Cambridge (MA): Da Capo Press, 2011; Christopher HITCHENS, *Arguably*, London: Atlantic Books, 2011.

36. Christopher HITCHENS, *Thomas Paine's Rights of Man*. New York: Grove/Atlantic, 2006.

37. Christopher HITCHENS, *Hitch – 22: A Memoir*. London: Atlantic Books, 2010.

38. Rudyard GRIFFITHS (red), *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World*, The Munk Debate on Religion, 26 November 2010, Toronto: Anansi, 2011.

39. Christopher HITCHENS en Douglas WILSON, *Is Christianity Good for the World?* Moscow (Idaho): Canon Press, 2009.

40. Willy LAES, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant, 2011, pp. 71-99.

41. IBN WARraq and Michael WEISS, 'Inhuman Rights', *City Journal* 19 (Spring 2009), nr. 2, pp. 1-6.

42. Ann Elizabeth MAYER, *Islam and Human Rights: Tradition and Politics* (Fourth Edition). Boulder (Colorado): Westview, 2007.

43. 'St. Petersburg Declaration', Manifesto and affirmation of Human Rights and Freedom of thought for Muslims and non-Muslims in the Muslim world, gepubliceerd in maart 2007 in Sint Petersburg (Florida) tijdens de 'Secular Islam Summit', een internationaal forum voor seculiere verenigingen in islamitische landen.

44. Matthias STORME, 'Moslimlanden en internationale instrumenten inzake mensenrechten', in: Sam VAN ROOY en Wim VAN ROOY (red.) *De Islam: Historische Essays over een Politieke Religie*. Brussel: ASP Academic and Scientific Publishers NV, 2010, pp. 643-661.
45. David NASH, *Blasphemy in the Christian World: A History*. Oxford: Oxford University Press, 2010 [2007].
46. *Freedom of Thought 2012. A Global Report on Discrimination against Humanists, Atheists and the Nonreligious*. International Humanist and Ethical Union, London 2012.
47. Waar Hitchens geen aanhanger van was: Christopher HITCHENS, 'Multiculturalism and the Threat of Conformity', in: Adam BELLOW (red.) *New Threats to Freedom*. Westconshocken (PA): Templeton Press, 2010, pp. 110-119.
48. J.B. BURY, *A History of the Freedom of Thought*. London: Thornton Butterworth, 1932 [1913].
49. Richard M. WEAVER, *Ideas have Consequences*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1948.
50. Dit punt wordt ook gemaakt door Sam Harris in vele van zijn discussies en met name in zijn boek: Sam HARRIS, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. London: The Free Press, 2005 [2004].
51. Wat kan door kennis te nemen van hun geschriften en door hun toespraken te analyseren: Osama BIN LADEN, *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*. Uitgegeven en ingeleid door Bruce Lawrence. Vertaald door James Howard. London/New York: Verso, 2006; KHOMEINI, 'Islamic Government', in: *Islam and Revolution*, Writings and Declarations of Imam Khomeini. Vertaald en becommentarieerd door Hamid Algar. Mizan Press, Contemporary Islamic Thought (Persian Series) 1981, pp. 27-150.
52. Paul CLITEUR, 'State and religion against the backdrop of religious radicalism', *International Journal of Constitutional Law* 1020 (12) nr. 1, pp. 127-152, pp. 139-140.
53. Paul CLITEUR, *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2007, pp. 140-219.
54. Paul CLITEUR, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010, pp. 11-59.
55. De best uitgewerkte analyse van de cultureel-ideologische kant van het terrorisme is wellicht de AIVD-nota *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegenover de democratische rechtsorde*, Kamerstukken II, 2004-2005, 29 754, nr. 4. (General Intelligence and Security Service, *From Dawa to Jihad: the various threats from radical Islam to the democratic legal order*, The Hague: December 2004).
56. Een dergelijke benadering vindt men bij Robert FISK, *The Age of the Warrior: Selected Writings*. London: Fourth Estate, 2008; Richard SEYMOUR, *The Liberal Defense of Murder*. London/New York: Verso, 2012.
57. Paul CLITEUR, 'De eigen-schuld theorie', in: Ton VAN LUIN (red.) *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*. Utrecht: Spectrum, 2005, pp. 14-20.
58. Deze benadering is bijzonder populair onder beoefenaren van de islamstudies, althans, sinds het optreden van de befaamde hoogleraar Edward W. Said. Zie ID., *Orientalism: Western conceptions of the Orient*, With a new Afterword. London: Penguin Books, 1995 [1978]. De belangrijkste hedendaagse volging van de 'eigen schuld-theorie' is: John L. ESPOSITO en Dalia MOGAHED, *Who Speaks for Islam? What a Billion Muslims Really Think*. New York: Gallup Press, 2007. Maar ook in kringen van multiculturalisten wordt de theorie aangehangen, zoals bij Charles Taylor. Zie Charles TAYLOR, 'The Rushdie Controversy', *Public Culture* 2 (Fall 1989), nr. 1, pp. 118-122.
59. 'Religieus terrorisme' is ruimer dan 'theoterrorisme'. Bij theoterrorisme gaat het om terrorisme gebaseerd op en gemotiveerd door een reflectie op wat de monotheïstische god van ons zou vergen. Zie daarover: Paul CLITEUR, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010.
60. Ik volg hier Meghnad DESAI, *Rethinking Islamism: The Ideology of the New Terror*. London/New York: L.B. Taurus, 2007.

61. De uitspraken van Bonte, zoals gedaan in *De Morgen*, worden hier aangehaald uit Leen VERVAEKE, 'Twaalf Belgische jihadisten in Syrië gesneuveld', *De Volkskrant* 11 april 2013.

62. Dit proces is geanalyseerd door Pascal BRUCKNER, 'Fundamentalismus der Aufklärung oder Rassismus der Antirassisten?', in: Thierry CHERVEL, Anja SEELIGER (red.), *Islam in Europa: Eine internationale Debatte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007, pp. 55-75; Pascal BRUCKNER, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental*. Paris: Bernard Grasset, 2006.

63. Zie daarover Alan DERSHOWITZ, *Blasphemy: How the Religious Right is hijacking our Declaration of Independence*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, 2007; Damon LINKER, *The Theocrats: Secular America under Siege*. New York: Doubleday, 2006.

64. Ami PEDAHZUR en Arie PERLINGER, *Jewish Terrorism in Israel*. New York: Columbia University Press, 2011 [2009].

65. Souad MEKHENNET, Claudia SAUTTER, Michael HANFELD, *Die Kinder des Dschibad: Die neue Generation des islamistischen Terrors in Europa*. München/Zürich: Piper, 2008.

66. Men zou kunnen denken dat het hier om een radicaal standpunt van mij persoonlijk gaat. Dat is niet zo. Zie Jonathan FOX, 'The Last Bastion of Secularism? Government Religion Policy in Western Democracies, 1990-2008', *Journal of Contemporary European Studies* 20 (June 2012) nr. 2, pp. 161-180 die deze stelling met veel empirisch materiaal ondersteunt. Maar ook Heiner Bielefeldt, sinds 1 augustus 2010 de United Nations Rapporteur on freedom of religion or belief verdedigt deze stelling. Zie Heiner BIELEFELDT, 'Freedom of Religion or Belief – A Human Right under Pressure', *Oxford Journal of Law and Religion* 1 (2012) nr. 1, pp. 15-35; Heiner BIELEFELDT, 'Misrepresentations of Freedom of Religion or Belief' *Human Rights Quarterly* 35 (February 2013) nr. 1, pp. 33-68; Heiner BIELEFELDT, 'Protecting and Implementing the Right to Freedom of Religion or Belief: Interview with Heiner Bielefeldt', *Journal of Human Rights Practice* 3 (2011), pp. 229-244.

67. Zie de uitwisseling van argumenten tussen Gelijk Molier en Matthias Storme in het verslag van Goemans (verder in dit nummer, pp. 430-431).

68. Dat Storme de vergelijking maakt tussen de mensenrechtenideologie en religie is ook – al naargelang het begrip van 'religie' dat men huldigt – mogelijk. In de Verenigde Staten is die vergelijking ook vaak gemaakt tussen de Amerikaanse constitutie en een heilige tekst. Zie Arie-Jan KWAK (red.), *Holy Writ: Interpretation in Law and Religion*. Farnham/Burlington: Ashgate, 2009; Jaroslav PELIKAN, *Interpreting the Bible and the Constitution*. New Haven/ London: Yale University Press, 2004. En zie over de vergelijking tussen een mensenrechtenhof of constitutioneel hof enerzijds en Iraanse hoeders van de constitutie: Richard TAYLOR, 'The American Judiciary as a Secular Priesthood', in: ID., *Reflective Wisdom: Richard Taylor on Issues That Matter*. Edited by John Donnelly. Buffalo (NY): Prometheus Books, 1989, pp. 155-171.

69. Ook het 'gesofisticeerde multiculturalisme' van Kymlicka, Taylor, Walzer en andere grote denkers wordt naar mijn idee terecht zeer scherp afgewezen door Jeremy WALDRON, 'Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative', *University of Michigan Journal of Law Reform* 25 (1992), pp. 751-793. Twee jaar daarvoor schreef Waldron over Rushdie op een manier die men visionair zou kunnen noemen: Jeremy WALDRON, 'Rushdie and Religion', first published under the title "Too important for Tact", *The Times Literary Supplement* 10 (March 1989), pp. 248 en 260; herdrukt in Jeremy WALDRON, *Liberal Rights: Collected Papers 1981-1991*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1993, pp. 134-143.

70. Charles TAYLOR, 'The Rushdie Controversy', *Public Culture* 2 (Fall 1989), nr. 1, pp. 118-122.

71. Jocelyn MACLURE en Charles TAYLOR, *Secularism and Freedom of Conscience*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2011, pp. 108-110. Dit verscheen eerder in het Frans: Jocelyn MACLURE en Charles TAYLOR, *Laïcité et liberté de conscience*. Paris: La Découverte, 2010.